

SLOVENSKI KNJIŽNI JEZIK – NORMA IN ŽIVLJENJE

Razprava predstavlja problematiko slovenskega knjižnega jezika v luči razmerja med normo knjižnega jezika, njenim razmerjem do govornega jezika in življenjem, v katerem se normirani jezik udejanja. Nakazuje oblikovanje njegove podobe v zgodovini in ugotavlja okoliščine, v katerih se je ob različnih zunajjezikovnih stališčih slovenski knjižni jezik razvil v izrazilo sodobne komunikacije Slovencev in njihove družbene ureditve. V Republiki Sloveniji je to uradni jezik, določen z ustavo, jezik vseh treh vej oblasti, zakonodajne, izvršilne in sodne, javnega življenja s šolstvom in znanostjo, mediji in kulturo ter gospodarstvom. Z ustavo in zakoni je določen še poseben položaj jezika obeh avtohtonih manjšin. Vstopanje Republike Slovenije v Evropsko unijo in povezovanje sveta pa je kakor pri drugih jezikih tudi pri Slovencih povzročilo stik slovenskega jezika z angleščino kot jezikom globalne komunikacije. Ta ostaja za komunikacijo navzven, za stik navznoter se praviloma jezik ne spreminja, potrebna pa je določena pozornost in tako zavest o prvem jeziku kakor védenje o njegovi vlogi za oblikovanje predstav o svetu in z njimi za obvladovanje posameznih strokovnih, znanstvenih, tudi pravnih in političnih področij. Življenje jezika pomeni njegov vsestranski razvoj, le tako se lahko jezik ob vseh siceršnjih pritiskih ohranja. Postuliranje zgolj ohranjanja jezika brez odprte življenjske perspektive samo v sebi pa vsebuje njegov zaton, v tej zvezi je neustrezen tudi poziv k jezikovni lojalnosti.

The article focuses on the controversial relationships between the literary language norm, the spoken language and the reality in which the standardised language comes to life. Touching the formation of its image throughout history, it establishes the circumstances which, through various extralinguistic points of view, enabled the Slovene literary language to develop into the means of modern communication in the Slovene national state. Within the Republic of Slovenia, Slovene is the official language. In accordance with the constitution, Slovene is the language of the legislative, executive and judiciary branches, the language of the public life, including education and science, media, culture and economy. The constitution and legislative acts also determine the conditions for both the autochthonous minority groups. The process of the Slovene integration into the European Union and the establishment of links with the rest of the world, has led to – similarly to other languages – a contact between Slovene and English as the language of global communication. English remains the language of communication with the outer world, while, as a rule, the language used for communication within the linguistic community does not change although a certain degree of attention to and awareness of the first language, as well as the knowledge regarding its role in the process of formulating the notions of the world related to the mastery of scientific, legal and political expertise are needed. The life of a language therefore means its universal development, a must for the preservation of a language given all the existing pressures. A postulation of the preservation of a language without an open life perspective is at the heart of language decline and death. Any related appeal to linguistic loyalty would prove to be inadequate.

Jezik oziroma jezikovno dogajanje spremlja in uravnava naše življenje, jezikovna komunikacija vzpostavlja in oblikuje družbo in v njej bivanjske odnose, družba za svoje posebne namene izbere in oblikuje jezik, ki ga imenujemo s pojmi *knjižni jezik* (*pisni jezik*, *zborni jezik*, tudi *standardni jezik*). Ker je izvorna lastnost knjižnega jezika prvotno v kar največji meri pisna komunikacija, praviloma zanjo izdelajo skupna pravila pisave, ki naj skuša ujeti v zapis govor, osnovna pravila oblikoslovja in skladnje. Skupne pisne navade imenujemo *jezikovno normo*, ki zajema še osnovna stilistična določila in v posameznih zgodovinskih obdobjih tudi posebne *vzorke slogovnega oblikovanja besedil*. Jezikovna norma knjižnega jezika je nasvet, ne obveza – in predvsem temelj osnovnega dogovora med piščimi, nikakor ne zakon, ki bi moral biti brezpogojno izpolnjen. Udejanjanje slovenske knjižne norme v besedilih je bilo od samih začetkov knjižnega jezika – ki jih predpostavljamo z Brižinskimi spomeniki –, posebej pa nepretrgano v modernem smislu od 16. stoletja do danes, kar najbolj izrazito v besedilih, medtem ko je kodifikacija norme za obsegom te norme in njeno vsebino praviloma zaostajala. Prvi pisci so se zato zanašali na lastno knjižnojezikovno kompetenco ob relativni pomoči prve slovnice in slovarjev. Med posameznimi pisci in v času pa je potekal tudi neke vrste ustvarjalni dialog, ki je pripeljal do nekaterih prvih izboljšav pisave, normo knjižnega jezika pa so tudi v prihodnje razvijali ob nekaterih stalnicah, ki so kot vodilo usmerjale nadaljnji razvoj.

Po današnjem pojmovanju lahko rečemo, da je šlo pri tem za začetne korake *nacionalnega jezikovnega načrtovanja*, in to začeni z izbiro govornega izhodišča kot podstave knjižnega jezika (= izbira osrednjeslovenskega urbanega jezika), izdelavo posebne, lastne pisave s prvimi pravili izreke (npr. izreka in pisava črke *l*), opuščanjem (pretirano) narečnih pojavov (prim. distribucija *e*-jevskih glasov in v zapisu nov funkcijski konstrukt pisave zlasti *e*-jevskih glasov iz prvotnega *ê*, opuščanje osrednjeslovenske redukcije nenaglašanih samoglasnikov) in v isti vrsti tudi s prebiranjem besedišča. Za normo, ki so jo vzpostavljali protestanti, je bilo namreč značilno, da so jo skušali »očistiti« interference iz (pretežno) govornega stika z mestno nemščino; to načelo se je ustalilo še v prvem poprotestantskem obdobju in je knjižni jezik za zmeraj zaprlo za večino teh izrazov, ki pa so še naprej živeli v prostorih neknjižnih govornih priložnosti, v urbanih in tudi v ruralnih govorih. Našteta načela naj bi pomagala utrditi skupni slovenski knjižni jezik; pojavi, ob katerih je opisano načrtovanje norme potekalo (prim. revizijska komisija prevoda Dalmatinove *Biblije* (1584), sestavljena iz zastopnikov stanov dežel Notranje Avstrije), kažejo sicer na zgledovanje protestantov pri Luthru, vendar so njegova stališča in posege kritično prenašali v slovenski jezikovni prostor in samostojno reševali slovensko jezikovno problematiko. (Tujka, ki jo je bilo treba v smislu tedanjega purizma opustiti, tako ni bila latinska, kakor v nemščini, ampak nemška, največ tista, ki jo danes označujemo za nižje pogovorno.) Vsi ti posegi za oblikovanje knjižnojezikovne norme imajo jezikoslovne osnove in obenem določen jezikovno-ideološki značaj.

Toda nadaljnji razvoj knjižne norme so določale že spremenjene okoliščine javne komunikacije v slovenščini, ki je v nasprotju s protestantsko v dobi verske prenovе potekala po pretežno ustnem prenosniku. Zaradi vplivov govornega udejanjanja knjižne norme in zaradi izročila knjižnojezikovne norme so tako v 17. stoletju postavili nov normativni postulat, po katerem naj bi *pisali po načinu rodu* (torej enotno), *govorili pa po načinu pokrajine* (glede na občutne razlike v izreki). To načelo in razlike med pisnim in govornim knjižnim jezikom so v naslednjem stoletju v slovenskem jezikovnem prostoru pripeljali do treh oziroma štirih pokrajinskih različic knjižnega jezika, ki so zaznamovale približno nadaljnjih sto let, v katerih so se pomenljivo razširila področja rabe slovenskega knjižnega jezika in je tudi slovenska kulturna sfera postopoma začela prehajati iz diglosije z nemškim knjižnim jezikom v dvojezičnost, ki je bila nasledek lastnih prizadevanj več skupin ustvarjalnega vrha slovenskih razsvetlencev in romantikov in tudi že dela gospodarstvenikov.

Prizadevanja za novo normo, ki naj bi prek knjižnega jezika pomagala utrjevati najprej zavest lokalne in po njej nacionalne identitete, se kažejo že v prvi polovici 19. stoletja v luči boja za novo, najvišji knjižni ustvarjalnosti zavezano podobo slovenskega knjižnega jezika. Posebej zanimiv je poskus novega purizma (Kopitarjev krog), naperjenega zoper tuje prvine v knjižnem besedišču, ki naj bi postalo v nasprotju s prejšnjimi oblikami čiščenja norme, programsko na drug način. Prešeren in njegov krog ga je zavračal na podlagi lastnega, še danes živega razumevanja knjižnega jezika, ki ga stiki med kulturami oplajajo, mu širijo predstavne svetove in bogatijo besedišče. Čeprav v Prešernovem času poskus, spremeniti slovenski knjižni jezik z doslednim izločanjem morebitnih neslovanskih prvin ni uspel, je po spopadu ostala negotovost v odnosu do prvin, ki naj bi bile tujega izvora; ta negotovost in nezaupanje do tujega v tedanjem knjižnem jeziku sta pustila za seboj pojmovanje o »čistem«, tujk prostem, »ljudskem« jeziku in o odtujenem knjižnem jeziku mesta. Posledično je to nejasno socialno vrednotenje, ki se je izoblikovalo ob zgodnjem razmerju do knjižne norme, sovpadalo s kasnejšo politično konotacijo nasprotja urbano/ruralno, s posebnim poudarjanjem ruralnega. Nekateri slogani iz tega časa so se ohranili nekoliko modificirani do danes in ustvarjajo v razmerju do norme in do knjižnega jezika pri delu prebivalstva še zmeraj napačne predstave. Pojmovanje »ljudskega«, ki je bilo v izjemni pestrosti knjižnih izrazil, ki so bila na voljo ob koncu »zgodovinskih slogovnih obdobj«, le ena od poudarjenih slogovnih možnosti, kot postavljanje ljudskega kot idealnega nasproti »skvarjenemu« mestnemu, je odnos do norme in do knjižnega jezika kot jezika institucije in kulture tudi v veliki meri manipuliralo. Slovenski jezik (v praksi kot knjižni jezik z normo in rabo) je postajal institucija in se je od prvotno ožjega kroga nosilcev polagoma širil v ves jezikovni in nacionalni prostor ter se pri tem tudi čedalje bolj izrazito funkcijsko osamosvajal in razločeval (prim. pravni jezik v nasprotju s pesniškim jezikom).

Ker pa je njegova norma do srede 19. stoletja izhajala predvsem iz pokrajinske norme, četudi po večini še zmeraj osrednjeslovenske, in iz kulturnega žarišča s tedaj že nekajstoletnim izročilom, je bila prva skupna norma slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju vendarle kompromis med variantami s tako imenovanimi novimi oblikami, s katerimi so najprej zaznamovali enotni nacionalni knjižni jezik sredi 19. stoletja, potem ko je slovenski jezik sredi 19. stoletja dobil prve pravice uradnega jezika Slovencev. Norma knjižnega jezika se je odtlej razvijala skladno s potrebami, novi posegi v jezik, predvsem tisti, ki so poskušali iznajti novo podobo knjižnega jezika, ki naj bi ustrezala ne le novim komunikacijskim oblikam v javnem življenju in vsebinam spričo dosežkov nove civilizacije, so drug za drugim izzvenevali v prazno, nove besede, ki so jih programsko sprejemali iz slovanskih jezikov, je Pleteršnik v slovarju opremil z oznako *nk*, *ново knjižno*, ali kar *sh*, *srbohrvaško*. Konec 19. stoletja je posebne vrste purizem v korist »slovenskim« prvinam začel zavračati nekatere teh slovanskih tujk in jih je polagoma izlužil iz slovenskega knjižnega jezika. Sočasno z novostmi v razmerju do pisnega knjižnega jezika se je v drugi polovici 19. stoletja oblikovala tudi enotna norma zborne izreke. Podlaga za ustalitev govorne norme so bila Škrabčeva spoznanja o knjižni izreki, uveljavljena v korpusu besedišča Pleteršnikovega slovarja. Od kasnejših vidnejših normativnih posegov kaže opozoriti na uradno opustitev tako imenovanega l-kanja po 1. svetovni vojni.

Norma knjižnega jezika v začetku 20. stoletja (v ta čas spada tudi šolska organizacija, v kateri postopoma slovenski jezik prevzema vlogo učnega jezika), zajeta v slovnice, slovar in pravopis, je postajala sčasoma vse strožji predpis tako imenovane »pravilne« rabe pisnega knjižnega jezika, ki naj bi bil v svoji pravilnosti tudi »lep« v nasprotju do drugih »nelepih« jezikovnih zvrsti, med katere naj bi spadala tudi narečja. Marsikatera teh praznih oznak gre na račun dejstva, da je bila diskusija o knjižnem jeziku omejena, prav tako njegovo raziskovanje, določila norme so posredovali brez ustrezne jezikoslovne podlage. Ponekod v osnovnih šolah se ob opismenjevanju še danes privaja otroke na knjižni jezik z vrednotenjem *lepo/nelepo*, čeprav se otroci s knjižnim jezikom srečajo že v predšolskih oblikah izobraževanja in v medijih. Po letu 1918 je prišlo še do enega posega v jezik, tokrat ne le knjižni. Iz vsakdanjega govora so z relativnim uspehom poskusili iztrebiti nemško interferenco, ki je kljub vsem stopnjam purizma tedaj še zmeraj živela tako v urbanem kakor predvsem v ruralnem okolju. Poseg se je do določene mere posrečil, posebej dokler ga je spremljal identitetni naboj slovenske jezikovne in s tem narodne emancipacije, v najnovejšem času pa, ko se je začel opisani naboj (spremljan z lansiranjem občutka ogroženosti) izgubljati, opažamo pri najmlajšem rodu določeno »vračanje« teh izrazov, ki naj bi imeli zaradi izrazite potisnjenosti iz javne rabe v zavetje doma poseben čustveni naboj. Ta se kaže včasih tudi na simbolni ravni, na primer v novi vlogi poimenovanj zasebnih podjetij. V podobni funkciji se za javna poimenovanja v osrednjem prostoru pogosto uporabljajo tudi oblike z redukcijo, ki naj bi izkazovale določeno vrsto pristne zasebnosti (npr. *Pr*

žabc ali *Pr semafor*). Taka raba kaže, kako je bil po eni strani z uvodoma nakazanimi splošnimi načeli za vzpostavljanje knjižnega jezika izdelan sodobni temelj knjižnojezikovne norme, kaže pa tudi, da je knjižni jezik živel v posameznih vrstah javnosti svoje življenje in da so se v stoletnem življenju znotraj rabe spreminjala vrednostna merila.

Posebno vprašanje predstavlja norma knjižnega govornega jezika, ki je danes podana okvirmo, z dvema variantama, zborna knjižna in knjižna pogovorno, bodisi na tonemski ali netonemski osnovi, odvisno od govornih dispozicij kraja. Še O. Župančič je na začetku 20. stoletja pošiljal govorce v gledališče, učiti se predvsem pravilne zborne izreke, kasneje naj bi to vlogo prevzeli govorni mediji, najprej radio, danes tudi televizija, kar je pojem zvrstnosti razširilo tudi na govorna besedila.

Odpiranje slovenskega javnega življenja v 20. stoletju (z vsemi spremembami ob 1. in 2. svetovni vojni) je širilo področja življenja knjižnojezikovne norme, nastajali pa so tudi normativni priročniki, tako pravopisi kakor pravorečje (prvo po 2. svetovni vojni). Knjižni jezik je postal posebne vrste kulturni dialekt, njegova raba se je razširila v javnem življenju z različnimi funkcijami, ki jih je razprava o njem pod češkim in francoskim vplivom prepoznala razmeroma zgodaj, normirati pa so jih začeli v širšem obsegu razmeroma pozno, šele po 2. svetovni vojni, ko se je odprla razprava o funkcijski zvrstnosti, in nato v SSKJ. Teorija funkcijskih in socialnih zvrsti knjižnega jezika, ki je bila odtlej vgrajena v normiranje, bi spričo bolj ali manj ustaljenih sociolingvističnih priložnosti zahtevala novo opredelitev knjižnega, povezano s posameznimi govornimi in pisnimi priložnostmi. Po pričakovanju se v tem novem kontekstu najbolj odpira jezik umetnosti in vseh tistih odprtih področij, ki so umetnosti blizu. Posebno vprašanje pomeni sprejemanje jezikovnih spodbud iz jezika globalnih povezav in poudarjena vloga slovenščine kot uradnega jezika po slovenski osamosvojitvi.

THE SLOVENE LITERARY LANGUAGE: THE NORM AND THE LIFE

SUMMARY

The notion of the *literary language*, often referred to also with terms such as *the written language*, *the literacy language*, *the standard language* and *the language of eloquence*, denotes a special language variety aimed at particular purposes and type of communication which is opposite to the role of the dialect and dialect-related spoken varieties. The literary language is characterised by, first and foremost, a visible transmitter, apart from the usual speech mode, the tendency towards a more or less uniform orthographic and grammatical norm, as well as established forms of stylistics of the discourse typical of particular periods and the related choice of the lexicon. In a certain respect, the above-mentioned facts and the formation of a particular literary language are universal and may be viewed as a general rule for all the languages spoken in societies which have achieved a similar level of civilisational development. Yet, the circumstances related to the development of a literary language and those related to the establishment of the awareness of the value and importance of a proper language with their native speakers depend on a particular course of historical events, political factors, level of education and the social differentiation of the speakers, as well as on the external and

internal pressure exerted on the language, which ultimately influences the establishment and consolidation of the status of a particular language. The literary language norm, whether it contains orthographic, grammatical, lexical or discursal rules, is not a concluded agreement on a common language whose consistent enforcement would be the ideal of a correct language, but rather a manner of common communication for specific purposes with internal rules put into practice by speakers and writers depending on their level of competence and communicational needs. The rules may thus change in time, from one period to another, and it is up to each generation to accept them and test them in newly occurred conditions and pass them down to the next generation, change them or even abandon them. The differences in the observation of the language norm may be observed also within one period of time when there is a simultaneous differentiation occurring particularly in various discourse types, beginning with those which are more prone to non-literary-variety phenomena. Changes in the language norm, whether external and noticeable especially during the periods of norm consolidation, or those hardly detectable, are caused by the life of the language, its usage, as well as the circumstances of and opportunities for linguistic activities and language development. The literary language norm is, more than anything else, the norm of the language characteristic of the public life of a community. It is the public communicational opportunities, the development of the public-life structures and the (cultural) interest of the speakers and writers that determine the life and development of a language, together with its relation to the norm which encompasses both the tendency towards the preservation of the tradition of the established expressional means and the constant need for new expressions and evaluations. As a rule, the literary language, is subject to language planning and policy from the first selection of the norm to, through the creation of a thorough corpus consisting of a grammar, dictionary and functional variegation, the general expansion of the linguistic culture.

The development and extension of the (literary) language influences the intensity of societal events. Similarly, its existence and level of development determine the community which not only communicates with and in this language, but also identifies with it, which is of particular relevance especially in contacts with the languages and cultures of other communities. Such contacts have always enabled the civilisational and cultural flow, as well as the adoption of notions, conceptions and thoughts. With various manners of acceptance of novelties and initiatives surpassing the limits imposed by language and in the present conditions of modern information opportunities, the question is being raised regarding the relationship between the language of the global communication and languages of individual linguistic communities. The situation calls for deeper contacts among communities resulting in the adoption of expressions denoting new cultural achievements in various languages. Languages also transmit their notions of these achievements with various expressional means, thus becoming closer in their perception of the world and things. Still, these phenomena, through acceptance and adoption, in their own way, enrich the lexicon of a particular linguistic community. The phenomena related to the management and planning of the borrowed foreign elements and their gradual elimination in the literary language deserve particular attention.